

личность крепко связана с первым упоминанием слова «Оукраина» в летописи, датирующимся 1187 г. Это упоминание приведено в летописи в связи со смертью и погребением Владимира Глебовича в Переяславле Русском.

В статье сделана попытка проанализировать имеющиеся на данный момент источники, касающиеся жизни и деятельности Владимира Глебовича, и определить его место в истории Украины древнерусского времени.

Ключевые слова: Владимир Глебович, Глеб Юрьевич, Игорь Святославич, Кончак, Переяславль Русский, князь.

Kolybenko O., Kolybenko O. Volodymyr Glibovych of Pereiaslav: «Hand of Moscow» or the first Prince of «Oukraine»?

Prince of Pereiaslavl of Rus' Volodymyr Glibovych – son of Glib Yuriyovych, grandson of Yuri Volodymyrovych – lived not very long life. But his name is well known in the country's history. His personality is firmly connected with the first mention of the word «Oukraine» in the Chronicle, which dates back to 1187 year. This reference is written in the book of the chronicles in connection with the death and burial of Volodymyr Glibovych in Pereiaslavl of Rus.

This article attempts to analyze the currently available sources on the life and work of Volodymyr Glibovych. It is also necessary to define its place in the history of Old Rus' times of Ukraine.

Keywords: Volodymyr Glibovych, Glib Yuriyovych, Igor Sviatoslavych, Konchak, Pereiaslavl of Rus', prince.

Одержано 28.01.2016

УДК 94:339.162 (477.41) «16/18»

В'ячеслав Лоха
(Переяслав-Хмельницький)

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КУПЕЦТВА ПЕРЕЯСЛАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XIX ст.

У статті на основі спеціальної літератури та архівних джерел висвітлюється етносоціальна диференціація, статус та чисельність купецтва Переяслава. З'ясовуються особливості торгівлі та міжетнічні взаємовідносини.

Після Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст., внаслідок призупинення на деякий час засилля іноземних торговців збільшилася частина торгових людей – представників українського етносу. Зокрема, у 1666 р. займалося торгівлею 84 особи із яких виокремлювались грецькі купці (що проживали в оселях 9-и дворів), українські торговці та російські комерсанти. Статус «справжніх» купців Переяслава у XVII–XVIII ст. мали лише найбільш заможні містяни, які займалися тільки торгівлею. В другій половині XVIII ст. лише частина міщан Переяслава, яка раніше вела торгівлю власними виробами, поступово перейшла на скупівлю й перепродаж товарів, стаючи відповідно до статусу купцями. «Виписки з магістратських документів 1767 р.» фіксують 63 купці (85 %), котрі займалися купецьким промислом та проживали в Переяславі, від усього купецтва або понад 1,5 % (від загалу населення міста). Переважна частина їх займалися шинкарством та чумацьким промислом. Український торговий люд помітно «тіснили» іноземні купці, особливо грецькі та російські. Грецьке купецтво володіло у Переяславі значною частиною торговельних лавок, де продавали дьоготь, ковальські вироби, рибу та спиртні напої і бакалію, яка завозилася з Ніжина. Російські торговці значні пільги стали здобувати ще за Петра I, коли той неабияк обмежив вільну українську торгівлю. У результаті наступу іноземних купців чисельність переяславського купецтва в 1787 р. становила лише 13 осіб. У першій чверті XIX ст. в Переяславі продовжується «торговельний» наступ іноетнічних комерсантів, особливо помітно збільшилась чисельність євреїв. Євреї, зайняті переважно в торгівлі, становили понад 5 % від чисельності усіх переяславців. За переписом 1897 р., купців-українців було лише 18, вони поступалися за чисельністю

перед єврейськими комерсантами – 181 та російськими торговцями – 21. Єврейські купці домінували в торгівлі, заможні комерсанти займалися закупівлею та продажем різноманітних товарів, розмінювали гроші, утримували винні відкупи в місті тощо.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Вони зумовили поєднання загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз означених явищ за певних умов, а також адекватну інтерпретацію текстів джерел.

Ключові слова: купці, міщани, євреї, українські, російські, іноземні, громади, комерсанти, торговці, Переяслав, товари, торгівля, ціни, шинки, будинки, алкогольні напої.

У першій половині XVII ст. спостерігалось засилля в Переяславі поляків та євреїв. Останні отримали від королівського уряду привілейовані позиції в статусі, торгівлі та майновому становищі на противагу українським мешканцям, що сповідували православ'я. Єврейство вважалось своєрідним посередником між урядом Речі Посполитої та переяславцями. Певну роль у цьому процесі відігравав також і релігійний фактор. Підтвердженням такого нерівнозначного становища є той факт, що міщани Переяслава скаржились польському королю «на утесненіє жидовское разными обычаи»; (за твердженням православних городян – авт.) «євреї дістали тривку осілість у місті, набули ... дома й крамниці, забрали в свої руки мало що не всю торгівлю, захоплювали в міщан ґрунти, загороди, пасовиська, сіножаті, пасіки, пруди, брали волів, коней, продавали неправильною мірою горілку і т. ін.» [1, с. 399–400].

Після Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст., внаслідок призупинення на деякий час засилля іноземних торговців збільшилась частина торгових людей – представників українського етносу. Зокрема, у 1666 р. займалось торгівлею 84 особи із яких виокремлювались грецькі купці (що проживали в оселях 9-и дворів), українські торговці та російські комерсанти [18, с. 204–209], проте не всіх їх можна вважати «справжніми» купцями. Статус «справжнього» купця мали окремі торгові представники ще в XVII ст., але він не був типовим як для Переяслава, так і для Гетьманщини в цілому. Серед переяславців, так само як і серед киян, полтавчан та інших городян, була значна чисельність торгових представників із різних верств населення.

У другій половині XVIII ст. лише частина міщан Переяслава, яка раніше вела торгівлю власними виробами, поступово перейшла на скупівлю й перепродаж товарів, стаючи відповідно до статусу купцями (у 1767 р. було 63 купці). Тому міщани Переяслава так само, як і Гетьманщини, у переважній більшості своїй не були купцями в другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст., хоча й були продавцями свого товару та безпосередніми його виробниками [4, с. 68–69]. Статус «справжніх» купців Переяслава у XVII–XVIII ст. мали лише найбільш заможні містяни, які займалися лише торгівлею. Завдяки підтримці міщан гетьманською владою торгівля в Переяславі мала сприятливі умови для розвитку. Так, у 1670 р. універсалом гетьмана Дем'яна Многогрішного міщанам дозволялось торгувати в Придніпровських містечках [23, с. 519]. Частина заможних міщан-торгівців мала можливість возити товар за кордон. Так, у 1725 р. переяславці Павло Стефанів та Сава Луненко возили в Молдову для продажу грубе полотно (хрящ) [25, с. 252].

«Виписки з магістратських документів 1767 р.» визначають чисельність жителів і купців Переяслава, які були задіяні в торгівлі (4 982 особи) та у ремеслах (214 осіб) [7, арк. 25], проте зауважимо, що кількість їх постійно коливалася й могла збільшуватися під час приїзду купців із інших міст та зменшуватися після їх від'їзду. Далі, «Виписки ...» фіксують 63 купці (85 %), котрі займалися купецьким промислом та проживали в Переяславі, від усього купецтва або понад 1,5 % (від загалу населення міста). Переважна частина їх займалися торгівлею в шинках (шинкарством) та лавках, а інші – чумацьким промислом. Архівна справа вказує місця, де велася торгівля, й товари, які пропонувалися на продаж, точніше – «питейнам домам: 52 горелкою (горілкою – авт.), 17 мед (медове вино (?)) – авт.), 14 пиво; прочим (?)» [7, арк. 10] (очевидно, ті будинки, що віддавалися

на відкуп (?)» [15, с. 59], тобто де існував вільний продаж алкогольних напоїв і вільне винокуріння) [9, с. 65]. У Переяславі вільно продавали алкогольні напої. До речі, у той час у Переяславі існувало 29 шинкових комор, які переважно розташовувалися на базарі, а також у «35 домах ... (?)» [7, арк. 10] – очевидно існував даний промисел і у власних будинках мешканців, що свідчить про достатню розвиненість шинкарства в місцевій торговельно-промисловій інфраструктурі, оскільки продаж горілки, пива, вина давав значні прибутки. Як бачимо, шинкування в Переяславі було однією з головних і найприбутковіших «справ», оскільки тоді, як і нині, люди «полюбляли випити». Про поширеність продажу горілки в Переяславі свідчить, зокрема, той факт, що в 1663 р. розглядалася справа відразу чотирьох місцевих шинкарок. Інколи траплялося так, що в Переяславі знаходилися порожні шинкові приміщення, наприклад на Київській вулиці (сучасна назва – Б. Хмельницького). Такий стан пояснюється обмеженням винокуріння, а саме – в 1764 р. гетьман К. Розумовський наказав знищити 50 % винокурень у зв'язку з неврожаєм та винищенням лісових угідь [20, с. 52]. Переважна частина населення міст Гетьманщини вважала, що вигідніше займатися шинкарством, оскільки попит на горілку був досить значний як в Україні, так і за її межами, та й коштувала вона порівняно з хлібом дорожче. Ціни на алкогольні напої були стабільними. Наприклад, у 1765 р. в м. Києві, приблизно так само, як і в м. Переяславі, горілку продавали по 51 коп. за відро, а в 1766 р. – по 52 коп. За межами України вона продавалася набагато дорожче [10, с. 93].

Загалом у місті майнове та соціальне становище купецтва, торговців та шинкарів було кращим, порівняно з становищем міщан, що займалися тільки ремеслами чи землеробством. Переяславські торговці в 1767 р. пропонували переважно споживчі товари широкого вжитку. Так, олією торгували 13,5 % купців, крамним дріб'язком – 12 %, рибою – 10 %, «прочим разным товаром» (?) – 7 %, точно не зрозуміло, «тютюним» чи «тканим» товаром торгувало 3 % осіб, а також сіллю, дьогтем, ковальськими виробами та різним «красным» товаром – менше 3 %. Подаються ціни на деякі продовольчі товари: м'ясо (свинина) – «1 (фунт торговий (?) = 409,5 г.– авт.) – 3 ½ коп.» та сіль – «1 (пуд = 16,38 кг. – авт.) – 56 коп.». У торговій структурі купецтва особливо виділялися грецькі купці, які з дозволу магістрату отримали право ситити мед («Ситний» або питний мед (медове вино) – алкогольний напій, що виготовлявся шляхом бродіння з натурального меду – авт.), а також володіли бакалійними рядами та займалися продажем в'яленої риби [7, арк. 10, 25]. Зазвичай на ярмарки привозилися різноманітні промислові та господарські товари широкого вжитку із різних регіонів. Наприклад, сіль та частина риби завозилася до Переяслава з Криму та Запоріжжя [24, с. 119]. Грецьке купецтво, торгуючи в Ніжині володіло у Переяславі значною частиною торговельних лавок, де продавали «красні» товари – дьоготь, ковальські вироби, рибу [7, арк. 13–13зв.] та «трунки» – спиртні напої і бакалію, яка завозилася з Ніжина. Серед розмаїття товарів на базарах Переяслава переважали: «трунки», що складали 85 %, «крамний дріб'язок» – 22 %, тютюн – 25 % [8, арк. 4зв.] .

Підкреслю, що ще в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. іноземне купецтво організувало широку торгіву та промислову діяльність у місті. Крім колонії грецьких купців, у Переяславі також були помітні російські купці. На думку Р. Кліма, в основному це були купці, що переселялися на постійне місце проживання, але вони, на відміну від іноземних купців Києва, не мали права проживати на території міста, оскільки поділялися на дві категорії: корінні – жителі-міщани, які підпорядковувалися ратуші, і так звані «зайшли люди», які проживали на Підварках [11, с. 176]. Проте на протипагу цьому твердженню купецтво володіло значною частиною нерухомості на території міста, а населення Підварок, згідно з «Генеральним слідством про маєтності Переяславського полку» та «Мотижинського архіву», офіційно підпорядковувалося магістрату Переяслава [3, с. 4–5, 37; 13, с. 222].

Слід сказати, що український торговий люд помітно «тіснили» іноземні купці, особливо грецькі та російські. Останні особливо великі пільги стали здобувати ще за

Петра I, коли той неабияк обмежив вільну українську торгівлю. Якщо говорити конкретно, то політика меркантилізму Петра I проявлялася в тому, що він прагнув: якомога більше зібрати податків, особливо з іноземної торгівлі, й використати додаткові кошти на розбудову вітчизняних портів і флоту, а також мануфактур; заборонити вивозити золоті та срібні, а ввозити дрібні срібні й мідні гроші; усунути конкуренцію власному торговому люду. Стосовно ж українських купців, то все йшло до того, щоб їх торгівлю зосередити головно в межах козацької держави, а їх перетворити на експортерів, насамперед сільськогосподарських продуктів, і перекупників у російських купців необхідної для місцевого населення продукції, наприклад, промислових виробів. На думку галицького історика І. Джиджори, у Гетьманщині існували «свої» національні купці, які в торгівлі мали особливі українські товари: віск, мед, сало, тютюн, горілку тощо. Головне ж, що свідчило про антиукраїнську царську політику в галузі торгівлі, на думку вченого, було таке: 1) ціла низка указів із заборonoю вивозити певні товари «дотеперішніми дорогами і до теперішніх ринків збуту», а натомість із наказом возити їх виключно до російських портів; 2) обмеження ввозу до Гетьманщини зарубіжних товарів і 3) вилучення з «приватного торговельного обігу» деяких предметів купівлі-продажу. Унаслідок цього українські купці, які мали традиції вільної торгівлі, змушені були покинути давні торговельні зв'язки і почати їздити до російських портів, налагоджуючи спочатку всі комерційні справи [4, с. 29–30].

У великих містах, таких як Переяслав, іноземні купці мешкали у власних будинках. Проникаючи на внутрішні ринки Переяслава та інших міст Гетьманщини, вони, користуючись підтримкою царських чиновників, нерідко й козацької верхівки полкової канцелярії, прагнули чинити всілякі перешкоди місцевим мешканцям у самостійному веденні купівлі-продажу, його появі на далеких зовнішніх ринках. Протидіяти наступам усякого типу іноетнічних комерсантів було доволі складно. Однією з важливих причин цього, на думку О. Гуржія, була відсутність в Україні власного торговельного флоту. З іншого боку, українська суспільна верхівка проявляла свою незацікавленість у повному витісненні іноземних купців, бо це за умов зміцнення царських (а з 1721 р. – імператорських) порядків означало б встановлення панування на внутрішніх ринках купців із Московії. Монополія ж українських купців (яка за тих реалій практично була неможливою) також не відповідала економічним інтересам місцевого панства, бо вона неабияк зменшила їх прибутки від реалізації ними за кордоном продуктів, одержаних від барщини та оброків [4, с. 49–53]. У результаті наступу іноземних купців чисельність переяславського купецтва в 1787 р. становила 13 осіб. [22, іл. (таб.)].

До речі, як вже зазначалося вище, значний був торговельний вплив у Переяславі купців-росіян, які проживали тут або тимчасово, або постійно. У зв'язку з цим цікавою є думка про їх діяльність і побут І. Аксакова. Правда, в своїй характеристиці він вийшов за територіальні межі одного міста й поширив на всіх росіян – негоціантів «Малоросії» (України). На його думку, ті поєднували в собі дивним чином «любов до руху» з «любов'ю» до осілості. Кожний з них не замикав власні доходи в скринях дідів, а вкладав у обіг з метою збільшення капіталів чи обсягів торгівлі, а також використовував на задоволення різних потреб – «зручностей і приємностей життя». Зокрема, він з бажанням і «охотою» будував будинки, причому переважно кам'яні, міцні, правда не дуже вишуканої архітектури, але такі, які додавали краси місту. «Великоросійські купці, – наголосив І. Аксаков, – протягом року перекочувували в Україні з ярмарку на ярмарок, купуючи будинки в різних ярмаркових пунктах, відбудовували їх і оздоблювали, тоді як малороси (українці – авт.), навіть отримуючи гарні доходи, вдовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками, будиночками, дерев'яними чи зліпленими з хмизу та глини. – Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, стараються, в містах своєї торгівлі, придбати постійні, кам'яні крамниці або покрити залізом дерев'яні».

Крім того, вчений побачив принципову різницю й у способах торгівлі українських і російських купців. За його спостереженнями, «малоросіяни» майже ніколи не торгуються,

а притримуються при продажу певної ціни, котра, зрозуміло, зростає тільки за неоднакових економічних обставин, але здебільшого визначається з «чесною поміркованістю». Російський торговець, навпаки, відразу розпізнавав свого покупця за одягом, мовою, а тому миттєво переорієнтовувався: чи треба йому проявити «повагу», тобто поступитися, чи стягнути вдвічі дорожче проти попередньої ціни. Інколи ж той так дешево продавав товар, що викликав у конкурента – українця неабиякий подив і обурення, бо обидва продавали однорідні вироби чи продукцію. Покупець, природно, йшов до того купця, який продавав дешевше. В такому випадку, «великорос» лише посміхався, очікуючи нагоди та «свого випадку», щоб з лихвою повернути всі втрати. Водночас «малорос» рідко вдавався до кредиту, хіба що за виключних обставин, а російська торгівля базувалася головним чином на «зухвалому», «безумному» кредиті та відчайдушному ризику. Різниця у методах ведення торгівлі помітна і нині, тому коли купуєте міркуйте – що то за торговець, чи він притримується помірної ціни і продає якісний крам, чи пропонує неякісний товар та ще й за «космічною», дорогою ціною [5, с. 110–111] .

У першій чверті XIX ст. в Переяславі продовжується «торговельний» наступ іноетнічних комерсантів, особливо помітно збільшилась чисельність євреїв. Євреї, зайняті переважно в торгівлі, становили понад 5 % від чисельності усіх переяславців [17, с. 109]. До 1835 р. відсоток єврейського населення зріс майже втричі (близько 18 %) [12, таб. № 17]. До речі, у 1840 р. за чисельністю євреїв Переяслав посідав 3 місце (1292 особи) серед міст Полтавської губернії, поступаючись за цим показником Кременчуку із торгово-промисловим поселенням «Крюковомь» (4567) та Полтаві (1969) [16, с. 230–231]. Різке збільшення кількості євреїв можна пояснити переселенням їх у Переяслав, а саме близькістю розташування Андрушівської пристані на Дніпрі, до якої привозили та звідки переправляли значну кількість збіжжя та інших товарів, переважно з Прилуцького, Пирятинського, частково з Лохвицького, Миргородського та Лубенського повітів [2, с. 146]. Можна припустити, що євреї фактично монополізували пристань, оскільки використовували її для вивезення певних товарів, наприклад, зерна, яке за дешевою ціною скуповували в селян. А звідси – євреї переважно належали до купців та до міщан-комерсантів, тому географічно й економічно їм було зручно й вигідно займатися торгівлею в Переяславі.

Змістовно характеризував діяльність єврейського населення сучасник – полтавський губернатор Аверкієв. Правда, в своїй характеристиці він вийшов за територіальні межі одного міста й поширив на всіх юдеїв Полтавської губернії. Він писав, що незначна частина євреїв належала до міщан, решта були купцями, які поділялися на три гільдії (*гільдія – купецький союз («товариство», спілка), оформлений законодавством головним чином із заможних міщан з метою протистояння конкурентам у галузі торгівлі – авт.*) залежно від їх капіталу. Єврейські купці займалися продажем бакалійних товарів, риби, меду, солі, масла, посуду, виробів ковальства у лавках, інші – переважно закупівлею та продажем хліба, «пеньки (*волокну коноплі із якої виготовляли грубу тканину («мішковину»), корабельні канати, троси, а також пенькові віршовки нашивали на верхній одяг, тому така «броня» могла захистити від шабельного удару, а інколи навіть від кулі – авт.*), холста (*конопляна або льона тканина із якої виготовляли одяг, білизну, рушники тощо.*), овчинних смушков (*шкурка овець із якої робили верхній, теплий одяг – авт.*) и др. продуктів» [16, с. 231]. Зокрема, з Кременчука євреї привозили смолу та будівельні матеріали. Частина заможних комерсантів постачала різноманітні товари на замовлення, «по подрядамь», утримувала винні відкупи в місті «по торгамь трактировь, герберговь (трактирні будинки – авт.) и ярмарковых площадей, почтовых и земских станцій» [16, с. 231].

Відомо, що звичним способом реалізації алкогольних напоїв у Переяславі був відкуп, який полягав у вільному продажі – за домовленістю, що давала шинкарям право законно займатися даним промислом. Тому широкого розповсюдження шинкарство набуло у приватних шинках та будинках міських мешканців, менш інтенсивно проходила торгівля в

«Питейных» будинках (кабаках, трактирах, шинках, корчмах). Серед єврейського населення помітна диференціація на заможних та бідних. Як правило, заможні комерсанти займалися скупкою та продажем продовольчих та господарських товарів, а також могли займатися «разменомъ на столикахъ денегъ» [16, с. 231–232], тобто були «мінйлами». Бідніші з них наймалися «сидельцями» для продажу гарячого вина (горілки – авт.) в шинках або наймалися працювати винокурами в поміщиків. Деякі євреї перепродували різну дрібноту й речі «съ рукъ на руки». Взагалі євреї, за словами Аверкієва, «имея врожденное проворство по оборотамъ торговли и промышленности, какія только могутъ составить имъ пользу и доставить пропитаніе, весьма старательны» [16, с. 232].

Отже, єврейські купці переважно були вдалими та заможними комерсантами, тому українським та російським торговцям доводилося конкурувати в досить важких соціально-економічних умовах.

Російський царизм намагався обмежити вплив єврейської громади та створити ліпші умови для своїх купців та дворян. Антиєврейські законодавчі акти царського уряду передбачали утиски даної етнічної групи в різних сферах суспільно-політичного життя, зокрема з 1804 р. євреї могли займатися торгівлею тільки в містах, а починаючи з 1827 р. планувалося виселення єврейського населення з українських міст. Підставою для видання великої кількості законів про виселення євреїв стала наявність смуги єврейської осілости, яка була введена ще Катериною II в 1791 р. і проіснувала до 1917 р. У 30–50-ті рр. XIX ст. різноманітні примусові виселення та переселення єврейського населення царською владою в українських губерніях набули масового характеру, проте дуже часто через об'єктивні причини ці суперечливі урядові наміри на практиці не завжди виконувалися [26, с. 77–78].

Свідченням цього є той факт, що у 1862 р. (за «Памятной книжкой Полтавской губернии») в місті проживало православних – 5223 (50 %), юдеїв – 5200 (49,8 %), а в 70-х рр. XIX ст. з 9324 жителів Переяслава, євреїв нараховувалось до 3000, тобто третина населення міста [2, с. 146]. У 1862 р. купців 3-ї гільдії було 85 осіб, із них торгували тільки в місті – 56, сторонніх комерсантів – 5. Окрім того, 2-є селян мали свідоцтво, яке дозволяло їм займатися торгівлею у Переяславському повіті [6, с. 34–35]. За переписом 1897 р. у національному складі переяславців, як і раніше, домінували українці – 8348 (понад 57 %), була значна чисельність євреїв – 5737 (2738 чол., 2999 жін.; понад 39 %) та певна кількість росіян – 468 (більше 3 %). Купців-українців було лише 18 (9 чол., 9 жін.), вони поступалися за чисельністю перед єврейськими комерсантами – 181 (85 чол., 96 жін.) та російськими торговцями – 21 (8 чол., 13 жін.) [19, с. 298–299].

Переяславці-українці формувалися переважно як міщани та селяни, євреї як комерсанти.

Цікаво, що селилася значна частина євреїв на території колишньої фортеці або «верхнього» міста, що був оточений у XVII–XVIII ст. захисним валом у межах якого знаходилися православні церкви – Михайлівська та Успенська. Унаслідок входження Правобережної України до складу Російської імперії (у 90-х рр. XVIII ст.) переяславська фортеця втратила своє військове значення, а Переяслав – статус прикордонного міста, тому у 1797 р. переяславську прикордонну митницю було розформовано, а міські вали почали поступово розривати для добування селітри (із якої виготовляли порох). У такий спосіб видобуток селітри призвів до руйнації фортечних валів. На місці фортечних валів юдеї почали будувати синагоги (молитовні), навколо них були оселі та майстерні, тобто утворилися єврейські квартали. Правий берег Трубежа під фортечним валом був завалений лісом, млиновим камінням, тому що тут були розміщені торгові крамниці господарсько-будівельного призначення та складські приміщення [14, с. 333]. Дозвіл на проживання у колишньому «верхньому» місті євреї отримали від міських чиновників ще на початку XIX ст., тому почали масово переселятися із Канівського і Ржищівського кагалів, а потім із інших регіонів України.

Обмежити вплив та засилля юдеїв також намагалася переяславська міська громада. Так, 30 червня – 2 липня 1881 р. в Переяславі прокотилася хвиля єврейських погромів, що супроводжувалася гострими сутичками й переважно розбитими вікнами в 166 будинках євреїв. Конфліктна ситуація виникла через те, що з Києва було вислано майже 100 єврейських родин, які вимушено переселилися в Переяслав. Погром розпочався з бійок на базарній площі, потім хтось із натовпу кинув каміння у вікно будинку купця Кановера, а у відповідь пролунав постріл із револьвера, куля легко поранила вухо міщанина Цегебея. Потім натовп рушив у бік єврейських лавок, але викликані за тривогою запасні загони ескадрону драгунів і гусарів розігнали юрбу та відтіснили на околиці міста. Наступного дня погром відновився на міських околицях, зокрема в Андрушах, і був знову припинений військовими загонами. Упродовж перших двох днів хаосу було заарештовано 56 найактивніших погромників, яких для утримання під вартою розмістили у військовій гауптвахті, на території пожежного двору, а також у підвалах та хлівах. Невдовзі внаслідок грізного натиску й погроз бунтарів, арештантів було відпущено на поруки місцевої громади.

Згодом православні міщани (423 особи) у своєму зверненні прохали міського голову поклопотатися перед губернськими урядовцями про виселення з Переяслава переселенців-євреїв назад у ті громади, до яких вони були приписані.

За вказівкою полтавського губернатора Більбасова в місті під наглядом повітового предводителя дворянства С. Васильківського було організовано спеціальний «Комитет для изыскания мер к устраниению ненормальных отношений между христианами и евреями», до якого входили: повітовий справник В. Чаговець, прокурор М. Левашов, міський голова А. Ісаєвич, суддя І. Романовський, лікар В. Гутковський та ще декілька делегатів. Представники від міщан-християн – М. Новов, С. Марченко та А. Маштак – оприлюднили 12 пунктів умов. Міщани-християни вимагали від чиновників:

1) як і перед цим, терміново виселити з Переяслава всіх немісцевих євреїв, наполягали на закритті всіх шинків у місті, за винятком одного – «находящегося в городском здании, где галлерея», та забороні євреям скуповувати хліб і взагалі на відстані близько 30 верств (понад 35 км. – авт.) від Переяслава примусити їх розібрати всі набудовані ними в повіті комори для зберігання зерна та борошна;

2) прохали не видавати єврейським купцям на відкуп базарну та ярмаркову площу;

3) вимагали, щоб євреї відмовилися від послуг християнської прислуги та не дозволяли своїм єдиновірцям словесно ображати православних та скуповувати на базарі з метою перепродажу продукти першої необхідності, а також вимагали засвідчити свою повагу до православної віри й заборонити купцям-євреям торгувати в неділю до 12 години;

4) наполягали на тому, щоб євреї міської думи та повітового земства, банківські працівники, співробітники різних установ і комісій добровільно зреклися своїх посад;

5) вимагали щоб юдейська громада заборонила жінкам-єврейкам надто розкішно вбиратися в єврейські свята, оскільки «их шелк, золото, жемчуг, бархат и шлейфы, которые их дочери и жены таскают по грязным улицам Переяслава, есть не что иное, как пот, кровь и слезы несчастного русского народа».

Під час невсучаючих дискусій (6, 9, 12, 14, 16 та 20 липня) у комітеті позицію християн відстоювали Новов, Марченко, Маштак, Барабаш, Тарапон, Романенко, Марченко, Іщенко, а думку єврейської громади аргументували – Гурович, Вільчур, Віленський. У період засідання опоненти відкрито принижували й ображали один одного. У комітеті також був присутнім А. Козачковський, який притримуючись ліберальної та нейтральної позиції, намагався залагодити конфлікт. На його думку, переважна частина вимог, висунутих православною громадою, була безпідставна, проте він їх підтримав, аргументуючи це єврейськими ж інтересами – заборону євреями набувати землю у власність або орендувати її та заборону використання ними християнської прислуги [21, с. 193–194].

Таким чином, цей суперечливий конфлікт психологічно негативно налаштував переяславську українську та єврейську громади одну до одної, тому неприязнь була відчутна в подальші роки.

Отже, на початку XIX ст. національне забарвлення Переяслава почало швидко змінюватися з фактично українського на українсько-єврейське. Ця тенденція упродовж XIX ст. зумовила появу в місті 2-ої за чисельністю єврейської етнічної групи та юдейської релігійної громади. Унаслідок різної культури, традицій, звичаїв, майнового становища, консервативної політики центральних і місцевих органів влади між українськими та єврейськими громадами виникають непорозуміння і конфлікти, тому у взаєминах між ними були суперечливі моменти. Єврейські купці домінували в торгівлі, заможні комерсанти займалися закупівлею та продажем різноманітних товарів, розмінювали гроші, утримували винні відкупи в місті тощо. Українська громада вбачала в такому роді діяльності засилля євреїв, тому між двома етнічними групами відчувалося психологічне відчуження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Львів, 1904. Розд. I., Ч. II. – С. 387–402.
2. Богданович А. Сборник сведений о Полтавской губернии / А. Богданович. – Полтава, 1877. – 282 с.
3. Генеральное следствие о маестностях Переяславского полка (1729–1731 гг.) / [под ред. В. Мякотина] – Х., 1895. – 45 с.
4. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 80 с.
5. Гуржій І.О. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / І.О. Гуржій, О.І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.
6. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – С.Пб., 1863. – Ч. II. – 904 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Спр. 33454–33455. Виписки з магістратських документів 1767 г. магістрати: Новгородський, Погарський, Мглинський, Стародубський, Остерський, Нижинський, Переяславський, Полтавський, Черніговський, Козелецький. – 250 арк.
8. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 33520. – Арк. 4 зв.
9. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии (далі – ТПУАК). – 1908. – Вып. 5. – С. 65–91.
10. Кириков С.В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX в. / С.В. Кириков. – М., 1979. – 187 с.
11. Клим Р. Торговельно-промислова інфраструктура міста Переяслава (початок XVIII століття) / Р. Клим // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хм., 2002. – Вип. 13. – С. 173–177.
12. Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии / Н.О. Маркевич. – К., 1855. – Таб. № 17–30.
13. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – 223 с.
14. Набок Л. Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX ст. // Переяслав у віках / [Авт. – упоряд: В. Коцур, О. Колибенко]. – К., 2007. – С. 330–343.
15. Павловский И. Переяслав / И. Павловский // Описание городов Полтавской губернии их окрестностей 1810 года: архивный материал. – Отдельный оттиск из XV выпуска ТПУАК. – 1917. – С. 56–60.
16. Павловский И. Статистика еврейского населения в Полтавской губернии со времени ее учреждения и о черте оседлости / И. Павловский // ТПУК. – 1908. – Вып. V. – С. 229–240.
17. Переяслав. // ТПУК / [Ред. Л. Падалки, И. Павловського]. – Вып. II. – С. 109–110.
18. Переписні книги / [Пригот. до друк. і зредагував В.О.Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / [под ред. Н.А. Тройницкого]. – Т. XXXIII: Полтавская губерния // Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел, 1904. – 315 с.
20. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття / Л.А. Пляшко. – К., 1980. – 148 с.
21. Реєнт О. Переяслав у XIX столітті // Переяслав у віках / [Авт. – упоряд: В. Коцур, О. Колибенко]. – К., 2007. – С. 188–198.
22. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. – К., 1997. – 345 с., іл. (таб.).
23. Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного про дозвіл міщанам торгувати в містечках по Дніпру // Україна козацька держава / [Авт. – упоряд. В. Недак]. – К., 2004. – С. 519.

24. Шамрай С. До історії Борисполя у XVIII ст. / С.Шамрай // Історико-географічний збірник – К., 1927. – Т. I. – С. 93–120
25. Шевченко Ф.В. Сторінки міжнародних економічних зв'язків України в XVIII ст. / Ф.В. Шевченко // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 249–260.
26. Щербак Н. Репресивні заходи Російського самодержавства щодо євреїв України у 30-ті – 50-ті рр. XIX ст. / Н. Щербак // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей – Переяслав-Хм., 2004. – Вип. 15. – С. 77–81.

REFERENCES

1. Bagally D. Magdeburzke pravo na Llvoberezhnly UkraYinI / D. Bagally // Rozvidki pro mIsta I mIschanstvo na UkraYinI-Rusi v XV–XVIII st. – LvIv, 1904. Rozd. I., Ch. II. – S. 387–402.
2. Bogdanovich A. Sbornik svedeniy o Poltavskoy gubernii / A. Bogdanovich. – Poltava, 1877. – 282 s.
3. Generalnoe sledstvie o maetnostyah Pereyaslavskogo polka (1729–1731 gg.) / [pod red. V. Myakotina] – H., 1895. – 45 s.
4. Gurzhly O.I. Deyaki problemi stanovlennya kupetskogo stanu v UkraYinI / O.I. Gurzhly – K.: Institut istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini, 2004. – 80 s.
5. Gurzhly I.O. Kupetstvo KiEva ta KiYivschini XVII – XIX st. / I.O. Gurzhly, O.I. Gurzhly – K.: Institut Istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini, 2013. – 284 s.
6. Ekonomicheskoe sostoyanie gorodskih poseleniy Evropeyskoy Rosii v 1861–62 gg. – S.Pb., 1863. – Ch. II. – 904 s.
7. Institut rukopisu Natsionalnoyi biblioteki Ukrayini imeni V.I. Vernadskogo (dali – IR NBUV). – F. I. – Spr. 33454–33455. Vipiski z magistratskih dokumentov 1767 g. magistraty: Novgorodskiy, Pogarskiy, Mglinskiy, Starodubskiy, Osterskiy, Nizhinskiy, Pereyaslavskiy, Poltavskiy, Chernigovskiy, Kozeletskiy. – 250 ark.
8. IR NBUV. – F. I. – Spr. 33520. – Ark. 4 zv.
9. K istorii vinokurennya v Malorosii // Trudyi Poltavskoy uchenoy arhivnoy komissii (dali – TPUAK). – 1908. – Vyip. 5 – S. 65–91.
10. Kirikov S.V. Chelovek i priroda vostochno-evropeyskoy lesostepi v X – nachale XIX v. / S.V. Kirikov – M., – 1979. – 187 s.
11. Klim R. Torgovelnno-promislova infrastruktura mista Pereyaslava (pochatok XVIII stolittya) / R. Klim // NaukovI zapiski z ukrayinskoyi istoriyi: zb. nauk. statey. – Pereyaslav-Hm., 2002. – Vip. 13. – S. 173–177.
12. Markevich N. O narodonaselenii Poltavskoy gubernii / N.O. Markevich. – K., 1855. – Tab. № 17–30.
13. Motyizhinskiy arhiv. Aktyi Pereyaslavskogo polka XVII–XVIII v. – K., 1890. – 223 s.
14. Nabok L. Mistobudivna struktura ta naselennya Pereyaslava z XVII po XX st. // Pereyaslav u vikah / [Avt. – uporyad: V. Kotsur, O. Kolibenko]. – K., 2007. – S. 330–343.
15. Pavlovskiy I. Pereyaslav / I. Pavlovskiy // Opisanie gorodov Poltavskoy gubernii ih okresnostey 1810 goda: arhivnyiy material. – Otdelnyiy ottisk iz XV vyipuska TPUAK. – 1917. – S. 56–60.
16. Pavlovskiy I. Statistika evreyskogo naseleniya v Poltavskoy gubernii so vremeni eya uchrezhdeniya i o cherte osedlosti / I. Pavlovskiy // TPUK. – 1908. – Vyip. V. – S. 229–240.
17. Pereyaslav. // TPUK / [Red. L. Padalki, I. Pavlovskogo]. – Vyip. II. – S. 109–110.
18. Perepisni knigi / [Prigot. do druk. I zredaguvav V.O. Romanovskiy]. – K.: VUAN, 1933. – 448 s.
19. Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rosiyskoy imperii, 1897 g. / [pod red. N.A. Troynitskago] – T. XXXIII: Poltavskaya guberniya. // Izdanie tsentralnogo statisticheskogo komiteta ministerstva vnutrennih del, 1904. – 315 s.
20. Plyashko L.A. Podorozh do mIsta XVIII stolittya / L.A. Plyashko. – K., – 1980. – 148 s.
21. ReEnt O. Pereyaslav u XIX stolittI // Pereyaslav u vIkah / [Avt. – uporyad: V. Kotsur, O. Kolibenko]. – K., 2007. – S. 188–198.
22. Topografichniy opis Malorosiyskoyi guberniyi 1798–1800 rr. – K., 1997. – 345 s., il. (tab.).
23. UnIversal getmana Dem'yana MnogogrIshnogo pro dozvil mischanam torguvati v mIstechkah po Dnipro // UkraYina kozatska derzhava / [Avt. – uporyad. V. Nedyak]. – K., – 2004. – S. 519.
24. Shamray S. Do IstoriYi Borispolya u XVIII st. / S. Shamray // Istoriko-geografichniy zbIrnik – K., 1927. – Т. I. – С. 93–120
25. Shevchenko F.V. Storinki mizhnarodnih ekonomichnih zv'yazkiv Ukrayini v XVIII st. / F.V. Shevchenko // Starozhitnosti Rusi-Ukrayini. – K., 1994. – S. 249–260.
26. Scherbak N. Represivni zahodi Rosiyskogo samoderzhavstva schodo evreyiv Ukrayini u 30-ti – 50-ti rr. XIX st. / N. Scherbak // Naukovi zapiski z ukrayinskoyi Istoriyi: zb. nauk. statey – Pereyaslav-Hm., 2004. – Vip. 15. – S. 77–81.

Лоха В. Этносоциальная дифференциация купечества Переяслава во второй половине XVII – XIX вв.

В статье на основании специальной литературы и архивных источников освещается этносоциальная дифференциация, статус и численность купечества Переяслава. Выясняются особенности торговли и межэтнические взаимоотношения. После Национальной революции и

Освободительной войны середины XVII в., вследствие приостановки на некоторое время засилья иностранных торговцев увеличилась часть торговых людей – представителей украинского этноса. В частности, в 1666 г. занималось торговлей 84 человека из которых выделялись греческие купцы (проживавшие в домах 9-ти дворов), украинские торговцы и российские коммерсанты. Статус «настоящих» купцов Переяслава в XVII–XVIII вв. имели только наиболее состоятельные горожане, которые занимались только торговлей. Во второй половине XVIII века лишь часть мещан Переяслава, которая ранее вела торговлю своими изделиями, постепенно перешла на скупку и перепродажу товаров, становясь соответственно статусу купцами. «Выписки из магистратских документов 1767 г.» фиксируют 63 купца (85 %), которые занимались купеческим промыслом и проживали в Переяславе, от всего купечества или более 1,5 % (от общего населения города). Подавляющая часть их занималась шинкарством и чумацким промыслом. Украинский торговый люд заметно «потеснили» иностранные купцы, особенно греческие и российские. Греческое купечество владело в Переяславе значительной частью торговых лавок, где продавали деготь, кузнечные изделия, рыбу и спиртные напитки и бакалею, которая завозилась из Нежина. Российские торговцы значительные льготы стали получать еще за Петра I, когда тот изрядно ограничил свободную украинскую торговлю. В результате наступления иностранных купцов численность переяславского купечества в 1787 г. составляла лишь 13 человек. В первой четверти XIX в. в Переяславе продолжается «торговое» наступление иноэтнических коммерсантов, особенно заметно увеличилась численность евреев. Евреи, занятые преимущественно в торговле, составляли более 5 % от численности всех переяславцев. По переписи 1897 г., купцов украинцев было всего 18, они уступали по численности перед еврейскими коммерсантами – 181 и российскими торговцами – 21. Еврейские купцы доминировали в торговле, состоятельные коммерсанты занимались закупкой и продажей разнообразных товаров, разменивали деньги, содержали винные откупы в городе и тому подобное.

Методологической основой работы стали принципы историзма, системности и научной объективности. Они обусловили сочетание общего, особенного и специфического, конкретный анализ указанных явлений при определенных условиях, а также адекватную интерпретацию текстов источников.

Ключевые слова: купцы, мещане, евреи, украинские, русские, иностранные, общины, коммерсанты, торговцы, Переяслав, товары, торговля, цены, кабаки, дома, алкогольные напитки.

Lokha V. Etnosocial differentiation of the merchants of Pereyaslav during the second half of the XVII – XIX centuries.

In the article on the basis of literature and archival sources highlights etnosocial differentiation, status and the number of merchants of Pereyaslav. Find out the features of trade and inter-ethnic relations. After the National revolution and Liberation war of the middle of XVII century, due to a suspend for a while the dominance of foreign traders increased the portion of people shopping – representatives of the Ukrainian ethnos. In particular, in 1666 engaged in trade 84 people of which were distinguished Greek merchants (who lived in the houses 9 yards), Ukrainian merchants and Russian traders. The status of «real» merchants of Pereyaslav in XVII–XVIII centuries had only the most wealthy citizens, who were engaged only in trade. In the second half of the eighteenth century. only part of the burghers of Pereyaslav, which had previously traded their wares, gradually moved on to buying up and reselling of goods, becoming, respectively, the status of merchants. «Extract from magistrates 'documents 1767» merchants record 63 (85 %), who were engaged in merchant trade and lived in Pereyaslav, from merchants or more than 1,5 % (of the total population of the city). The large majority of them were engaged in shinkareva and milky fishing. Ukrainian trade people visibly «pushed» foreign merchants, especially Greek and Russian. Greek merchants possessed in Pereyaslav significant part of retail stores, where they sold tar, forging products, fish and alcoholic drinks and groceries, which were delivered from Nezhin. Russian traders significant benefits were obtained even for Peter, when he limited the free pretty Ukrainian trade. As a result of the foreign merchants, the number of Pereyaslav merchants in 1787 was only 13 people. In the first quarter of the nineteenth century. in Pereyaslav continues «trading» attack other ethnic merchants, especially markedly increased the number of Jews. The Jews engaged primarily in trade, amounted to more than 5% of the number of all pereslavtsev. According to the census of 1897, Ukrainians merchants was 18, they were inferior in numbers to the Jewish merchants – 181 and Russian traders – 21. Jewish merchants dominated trade, wealthy merchants were engaged in purchase and sale of a variety of goods, making change, contained wine farming in the city like that. The methodological

basis of the work were the principles of historicism, systematic and scientific objectivity. They led to the combination of General, special and specific, concrete analysis of these phenomena under certain conditions, and adequate interpretation of the source text.

Keywords: *merchants, burghers, Jews, Ukrainian, Russian, foreign, communities, merchants, traders, Perejaslav, goods trade, prices, pubs, houses, alcoholic beverages.*

Одержано 23.02.2016

УДК 94(477:470+571): 352.075 : 929 «17» Ілейко

**Ганна Філіпова
(Київ)**

«ПРОТЕКЦІАНТ» КНЯЗЯ МЕНШИКОВА ЯКІВ ІЛЕЙКО: ОБЛИЧЧЯ РОСІЙСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

У статті на прикладі діяльності наглядача вотчин князя О.Д. Меншикова Я. Ілейка розглянуто особливості російського адміністрування земель, які належали знатним вельможам та державним діячам з оточення царя Петра І. Проаналізовано низку маловідомих архівних документів, основну масу яких складають судові справи за чолобитними населення Почепської та Бакланської сотень, в котрих виражалися скарги на зловживання адміністраторів Меншикова.

На початку XVIII ст., а особливо – після розгрому військ шведського короля Карла XII під Полтавою у 1709 р., російські землевласники почали звертати увагу на українські території та виявляти зацікавленість у заволодінні ними. Земельні наділи на території спочатку Слобідської України, а згодом і Гетьманщини роздавалися царем в нагороду за різні заслуги перед державою. Однак, мали місце і незаконні захоплення територій, а також насильство над місцевим населенням з метою наживи, що призводило до серйозних конфліктів між посполитими людьми і козаками з одного боку, та російськими управліннями – з іншого.

Ключові слова: *О.Д. Меншиков, російська адміністрація, Почепська сотня, Бакланська сотня, Почепська справа, Мекленбурзький полк.*

У своїй цікавості до півдня Російської імперії князь О.Д. Меншиков знаходився в рамках загальних тенденцій, притаманних впливовим російським вельможам-землевласникам першої половини XVIII ст. Першими на українські землі звернули увагу найбільш могутні сановники та старші чини офіцерства, котрим у зв'язку з їх положенням та близькістю до збройних сил було легше не тільки отримувати нові володіння, а й стримувати опір козацької старшини та вільних козаків, яких закономірно обурювало те, що їх віддають у належність росіянам власні гетьмани [3, с. 326].

Посиленню цієї тенденції значною мірою сприяли військові події на території України, у зв'язку з якими ряд сподвижників Петра І отримав у винагороду землі. Особливо яскраво дана закономірність проявилася після 1709 р., коли царем за сприяння гетьмана Скоропадського було розподілено нагороди за участь у антишведських операціях та Полтавській битві.

Розширюючи свої володіння в Україні, отримані в нагороду після перемоги над шведами та частково конфісковані у гетьмана Івана Степановича Мазепи, Меншиков вдавався до нелегальних перемежувань та поборів [2, с. 54]. Наприклад, «Малоросійські справи» фіксують кілька випадків, коли князь власноруч бив чолобитників та прохачів, які намагалися захистити своє майно від його зазіхань [1, с. 462].

Агресивна поведінка та відверто загарбницька політика були також характерними рисами управлінців, які діяли від імені князя Меншикова. Архівні документи містять безліч